

Dini Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma*

Adnan GÜNEŞ**

Dini çoğulculuğun Batı düşünce tarihinde ilk temsilcisi olarak kabul edilen Alman liberal protestan teolog Ernst Troeltsch (1923) ve çağdaşı Amerikalı filozof William Hocking'in (1932) yaptıkları çalışmalar bu paradigma için ilk örnekler olarak kabul edilir. Söz konusu düşünürler, çalışmalarında Hıristiyanlığın diğer dinler arasındaki yeri konusunu ele almış ve sonuç olarak Hıristiyanlığın diğer dinlere oranla hiçbir zaman özel bir statü iddia edemeyeceğini dile getirmişlerdir. Daha sonra bu paradigma İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, William C. Smith ve John Hick tarafından sürdürülmüştür. Fakat John Hick'den önce bu paradigmayı kullanan olsa da çoğulcu paradigmayı bir din kuramı ve akımı olarak geliştiren John Hick olmuştur.

Yazar, bu eserde John Hick tarafından global bir din kuramı ve akımı haline gelen Dini Çoğulculuk meselesini eleştirel bir bakış açısıyla incelemeye çalışmıştır. Bu kuramın J. Hick'in genel din felsefesinin bir parçası hükmünde olduğunu; bunun sebebinin de Hick'in bu kuramı savunmasında ve geliştirmesinde "Dini Tecrübe" ve "Doğuştan getirdiğimiz dini temayüller" gibi iki önemli unsurdan hareket ettiğini söylemektedir.

* DİNİ ÇOĞULCULUK SORUNU JOHN HICK ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA, Ruhattin Yazoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, 110 sayfa

** Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı (adnangunes@bingol.edu.tr)

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde J. Hick'in Dini Çoğulculuğu epistemolojik ve ontolojik açıdan temellendirmesi meselesini ele alınmıştır. Ayrıca Dini Çoğulculuğun dayanak ve çıkış noktalarına da değinilmiştir. İkinci bölümde J. Hick'in dinlerin hakikat iddialarını, ahlaki ve kurtuluş öğretilerini ele alınmıştır.

Bilindiği gibi beşeri ve ilahi dinlerin çokluğu ve farklılığı konusunda bazı sorular mevcuttur. Bu sorular (i) hak olan ve kurtulaşa erdirici tek bir din mi vardır? (ii) Eğer bir hak din varsa bu hak dinin yanında başka dinler de hak ve kurtuluş kaynağı olabilir mi? (iii) hakikat değeri açısından bütün dinler eşit midir? şeklinde sıralanmaktadır. Bu sorulardan ilkinde olumlu cevap veren yaklaşım Dışlayıcılık, ikincisine olumlu cevap veren yaklaşım Kapsayıcılık, üçüncü soruyu olumlu olarak cevaplayan yaklaşım da Çoğulculuk olarak ifade edilmiştir.

Yazar, dinlerin farklılığı ve farklı yaklaşım tarzlarının düşünce tarihinde sadece bir ayrılık ortaya çıkarmadığını; aynı zamanda binlerce milyonlarca insanın hayatını kaybettiği savaşların ortaya çıkmasına da neden olduğunu belirtmiştir. Bu durum çatışmanın boyutlarının sadece zihinlerde olmadığını göstermektedir. Çünkü insanlar kendileri gibi düşünmeyen ve yaşamayan kişileri "öteki"leştirmekte ve dışlamaktadır. İnsanları bu katı dışlayıcı değerlerden kurtarmanın yolu, Dini Çoğulculuk olarak görülmektedir.

Çoğulcu yaklaşım, "Kutsal" ile ilgili kendi inanç sistemini temellendiren dinlerin varlığına dikkatleri çeker. Bu yaklaşıma göre söz konusu büyük dinlerin her biri, ilahi olan nihai hakikatin çeşitli şekillerdeki tasavvurları olarak kabul edilmektedir. Yazar dini çoğulculuğun günümüz dünyasında tartışma konusu haline geldiğini belirtir. Bu durumun sebebini de, iletişimin gelişmiş olmasına; böylece farklı dine mensup kişilerin kendi inanç ve kültürlerini tanıtmalarına; dini gelenek ve inançların bilimin konusu haline gelmesi sonucunda ortaya çıkan entelektüel gelişmelere; "hakikat" hakkında tarihsellik, niyetlilik, dinin sınırları ve diyalog gibi faktörler vesilesiyle farklı görüşlerin, anlayışların çoğalmasına dayandırmaktadır.

Çoğulcu yaklaşımı savunan düşünürler kuramı temellendirmek için üç argüman öne sürmüşler. Bu düşünürlere göre (i) tarihsel ve kültürel izafiliğin tüm bilgi ve dini inançları sınırlamakta; (ii) Tanrı'nın insanın algı alanıyla ilgili olmasından dolayı mutlak ilahi sır hakkındaki görüşlerin son söz olamaz; (iii) mutlak, bağlayıcı-nihai normlara yönelik iddiaların diğer düşünceleri sömüreceğinden dolayı bu iddiaların hakikat değerinin sorgulanmaya açıktır. John Hick de Dini çoğulculuğu önce epistemolojik ve ontolojik açıdan

temellendirmeye gitmiştir. Epistemolojik temellendirmesini “Evrenin Dini Açından Belirsizliği” konusunda geliştirmiş olduğu teori üzerinden yapmaya çalışan Hick, evrenin dini açıdan belirsiz bir olgu olduğunu söyleyerek bu konunun hem dini hem de din dışı yorumlara açık hale geldiğini iddia etmiştir. Ayrıca Tanrı’nın varlığı konusunda da bir belirsizliğin olduğunu öne sürer. Bunun sebebi de Tanrı’nın, insan ile kendi arasına -insana vermiş olduğu seçme gücü dolayısıyla- “epistemik bir mesafe” koymasındır. Bundan dolayı Tanrı’nın varlığı konusundaki kanıtların kesin ve bağlayıcı olamayacağını öne sürmüştür.

Evrenin yorumunda Hick iki noktaya dikkatleri çeker. Bunlardan biri, evrenini dini belirsizliğinden kastın, onun belli bir karaktere sahip olmadığı anlamına gelmediği; ikincisi de teistik ya da naturilistik yorumun seçilmesinde olabilirlik hesabının yapıp yapılmayacağıdır. Hick’e göre seçilecek kanıt ne olursa olsun keyfi ve öznel olacağı için kesinlik arzetmeyeceğidir. Ayrıca evrenin yorumlanması konusunda bilim ve din arasında yakın bir ilişkinin varlığını kabul eder. Ona göre evrenin bir parçası olan insanın yaratılışı, Tanrı eylemi iken; bilimleri, sistematik bir şekilde keşfedilen ve işleyişlerinin bir dereceye kadar insanın kontrolünde olan bir eylem olarak kabul eder. Bundan dolayı Hick bilim ve din arasında bir çelişki görmez ve şöyle izah eder: “...çünkü Tanrı’yı dikkate almaksızın, tamamen doğal düzeni betimleyen bilimsel bir bilginin oluşturulması, Tanrı’nın evreni zorunlu bir şekilde düşünerek değil, özgür kişisel bir imanla yarattığı kuramı ile uyum içerisindedir.”

Hick’in dini çoğulculuğu temellendirmenin ikinci bir dayanak noktası “Delilsiz Rasyonel İnanç” görüşüdür. Bu bağlamda Hick, dinlilik ve dinsizlik arasında bir seçimde bulunmada akla ve akli delillerin rolüne güvenmemektedir. Eğer din konusunda aklın önemli bir yeri yoksa Tanrı’ya ve dine inanmanın geriye kalan dayanağı ne olabilir? sorusuna cevap arar. İnanma konusunda deneyimlerimizin önemli bir yer tuttuğunu, bunlarla bilinç düzeyimizi aşan gerçekliğe anlam yükleyip inandığımızı öne sürmektedir.

İnanma konusundaki akli düşüncelerimizin de varsayımsal bilişsel tecrübelerimizin eseri olduğunu ifade eden Hick, peygamberlerin Tanrı’yı akılla delillendirmeye gitmediklerini; tecrübe edilen bir gerçeklik olarak düşündüklerini ve bu şekilde Tanrı’ya inandıklarını belirtmektedir. İşte herhangi bir akli delillendirmeye başvurmadan dış dünyanın gerçekliğine inanma şekline Hick, ‘delilsiz rasyonel inanç’ demiştir. Bu bağlamda yazar,

Hick'in 'Nihai Varlık', Tanrı'yı apriorik ve aposteriorik bir akıl yürütme ve ihtimaliyet hesabı ile ispatlamanın imkansız olduğunu ifade ederek; David Hume'un tabiattaki düzenden Tanrı'nın zorunlu olarak çıkarılamayacağı görüşünü dikkate aldığını söylemiştir.

Hick'e göre Tanrı, varlığını zorunlu bir şekilde insana dayatmaz. Yani Tanrı, büyüklük ve otoritesini insan üzerinde bir baskı aracı olarak kullanıp insanları kendi varlığının bilincinde olmaya ve kendisine inanmaya zorlamaz. Dolayısıyla Hick, Tanrı'nın mantıksal bir zorunlulukla kendini insanlara bildirmesi konusundaki Hıristiyan öğretisini kabul etmez. Ancak Tanrı inancının da insan istese de istemese de vazgeçemediği fitri ve temel bir inanç olduğu görüşünde olan Hick, inanılan şeyin akli delili değil, inanmanın aklılığı üzerinde durur. Böylece Tanrı inancı konusunda aklın güç ve etkinliğini reddeden Hick, burada önemli olanın dini tecrübe olduğunu belirtir. Ancak akli da yabana atmaz ve aklın, 'Kutsal' konusunda kendisine verilen görevi eksiksiz yerine getirdiğini de önemser.

Hick 'delilsiz rasyonel inanç'ını dini çoğulculuğun başlangıcı olarak görmektedir. Evrenin dini açıdan belirsizliğinden hareketle teizm ve naturalizmi akıl karşısında makul seçenekler olarak kabul eden Hick, imanı da bireysel dini tecrübeye dayandırmaktadır. Aklın din ya da din-dışılık arasında seçim yapmadığı gibi dinler arasında da doğru bir seçimde bulanamaz; görüşünü savunan Hick'e göre çoğulculuk, doğal bir sonuç olarak ortaya çıkar.

Hick'e göre çoğulculuk için önemli olan bir başka konu da 'din dili'dir. Din dili, çeşitli bakış açılarından iş gören; belli bir hayat ve düşünce tarzına dayalı kanaat, tutum ve gerçekliği, ne olarak gördüğümüzle ilgili kavrayışlarımızın belli bir dilde ve belli kurallar çerçevesinde ifade şekli olarak izah edilmiştir. Yazar, Hick'in din dili hakkındaki düşünceleri ile dini realizm anlayışı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konuda yazar, Hick'in Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik gibi dinlerin Tanrı hakkındaki ifadelerini realist bir söylem olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Yazar, Hick'in dini ifadeleri, öğretileri ve kutsal metinleri yorumlarken 'literal hakikat' ve 'mitolojik hakikat' kavramlarını kullandığını; bu bağlamda mitleri Nihai Gerçeklik hakkında konuşulan dilin niteliğini belirleyen unsurlar olarak kabul ettiğini ifade etmektedir. Bunun sebebini de Nihai Gerçeklik hakkında ontolojik olarak iletişim kurulamayacağına; yapılanın, ancak Nihai Gerçeklik'in tezahürleri hakkındaki konuşmalar olmasına dayandırmaktadır.

John Hick'in çoğulculuk için yaptığı bir diğer temellendirme de 'ontolojik temellendirme'dir. Bu hususta Nihai Gerçekliğin kişisel ve kişisel olmayan tecrübesinden hareketle dinleri, Nihai Gerçekliği tecrübe eden, algılayan ve fiiliyatla canlı bir bağ kuran farklı yollardır. Aşkın olana verilen farklı; bazen de çelişkili yanıtlardan hareketle Kant'ın kendinde var olan varlık (nomen) ile böyle algılanan aynı varlık (fenomen) ayrımını kullanarak 'Kendinde Gerçeklik' ile 'Bireyler tarafından algılanan Gerçeklik' ayrımını geliştirmiştir. Bu bağlamda Hick'e göre dini geleneklerin Gerçek kavramı hakkında birbirinden farklı hatta çatışan görüşler ortaya atmaları, Gerçeğ'e hiç kimsenin tam olarak nüfuz edememelerinden kaynaklanmaktadır. Hick bu görüşleri Gerçek konusundaki beşeri algılardan ibaret dini geleneklerin ürünü olarak görür. Bu mantıktan hareketle Hick, dinlerin somut Tanrı anlayışlarını açıklar. Ona göre Yahve, Göksel Baba, Allah gibi kavramlar evrensel tanrısal bir varlığın ortak sonucu olup bir dinde tarihsel olarak teşekkül eder. Yani Yahve, Göksel Baba, Allah, Şiva Gerçek'in farklı; ancak doğru tecellileridir.

Hick, Gerçek'i insanlığın hem 'İlah' anlayışı hem de Kişisel Gerçeklik anlayışı bağlamında düşünmüş olmasını, Nihai Gerçeklik'in iki temel dini anlayıştan biriyle tecrübe edilmesine bağlamaktadır. Bunlar da teistik dinlerdeki hakim 'ilah' anlayışı ve teistik olmayan dinlerdeki 'kişisel olmayan' olarak tecrübe edilen Gerçek' anlayışıdır. Yazar bu bağlamda Hick'in kuramının merkezine dini değil de Tanrı'yı koymasını sorunlu bulur. Çünkü yazar'a göre Tanrı, bilinemez olarak kaldığından, dinler arasında karar verme konusunda dinin sosyal hayatta meydana getirdiği ahlaki dönüşümlere bakmak dışında bir ölçüt olamayacağını ileri sürmektedir. Böyle olduğunda da dini çoğulculuğun (i) bilgi kaynağı olarak vahye yer vermediği, (ii) dini ahlaka indirmediği, (iii) ahlaki olarak 'iyi' olanı metafizik gerçekten kopuk olarak düşündüğünü; böylece dini çoğulculukta bir takım dini ve felsefik sorunların olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar, Hick'in bütün dinleri hakikat değeri karşısında eşit görmesini, temel mantık ilkelerine çelişik bir sonuç doğuracağını; Hick'in bu sorunu da (çatışan hakikatler İddialarını) mitoloji bir bakışla çözmeye çalışmasını da fazla gerçekçi ve tatmin edici bulmadığını söylemiştir.

Kitabın ikinci bölümünde yazar, John Hick'in farklı dinlerdeki çatışan hakikatler iddiası ile ahlak ve kurtuluş öğretileri konusundaki görüşlerini ele almıştır.

Yazar, farklı dinlerde çatışan hakikatler meselisinin, Hick'e göre üç bakış açısından ortaya çıktığını söylemiştir: (i) Tarihsel gerçekler, (ii) tarih-üstü gerçekler ve (iii) Gerçeklik'in farklı şekilde algılanmasından ortaya çıkan problemler. Bu ayrıcalıklı bakış açıları da şu farklılıklardan dolayı ortaya çıkmaktadır: 'İlahi Gerçeklik'i tecrübe etme biçimindeki farklılıklar, Gerçeklik ya da dini tecrübeyle ilgili felsefi-teolojik teori farklılıklar ve son olarak da dini hayatın akışını birleştiren vahyi tecrübelerden kaynaklanan farklılıklardır.

İlk olarak tarihsel hakikat iddiasının, bir takım olayları kabul ya da red etmeyle alakalı olduğunu söyleyen yazar, Hick'in bu iddialarla ilgili verdiği örnekleri şöyle sıralamaktadır: "Budistler, Buda'nın Hindistan'dan Sri Lanka'ya uçtuğunu; Müslümanlar Muhammed'in Mekke ve Kudüs arasında vasitasız gidip geldiğini; Yahudiler, Yeşu'nun komutuyla güneşin yirmidört saat batmadığını; Hıristiyanlar, İsa'nın ölümünün Üçüncü gününde tekrar yaşama döndüğünü inandır. Yine Müslümanlar İsa'nın çarmıhta ölmediğine, Hıristiyanlar ise öldüğüne; Yahudiler, Tevrat'ın ifadesine dayanarak İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban ettiğine; Müslümanlar ise İsmail'in kurban edildiğine inanırlar." Yazar, Hick'e göre bu çelişkilerin çoğulculuk kuramına zarar vermeyeceğini; çünkü dinlerin özüne ait bir durum olmadığını ifade etmiştir.

İkinci olarak tarih-üstü hakikat iddialarıyla ilgili çelişkileri ele alan Hick; bu uyuşmazlıkları, tarihsel ya da deneysel olarak kanıtlanamaz görür. Bu iddialardan birinin evrenin doğasıyla; diğerinin ise ölüm esnasında insanların kaderiyle ilgili olduğunu ifade edilmektedir. Hick'e göre evrenin doğasıyla ilgili olarak ezellik-ebedilik tartışmasının yapıldığını; ancak bu tartışmanın bütün dinlerin gayesi olan insanı ben-merkezilikten gerçeklik-merkeziliğine dönüştürmeye yardım edemez. Hick'in bu görüşünün bazı din felsefecileri tarafından yetersiz görüldüğü dile getirmiştir. Bu bağlamda Hick'in farklı dinlerdeki büyüklerin hepsinin aynı erdeme sahip ve temelde aynı olduğu görüşünün de tecrübi olarak yanlış olduğunu söyleyen yazar; örnek bir Taoist ya da Zen Budistin, örnek bir Hıristiyan ya da Müslümandan çok farklı olacağını dile getirmiştir.

Üçüncü bir iddia, ölüm esnasında insanın kaderi ile ilgilidir. Hick bu konuda; insanın öldükten sonra tekrar dirileceğini inkar eden materyalist görüş, sami dinlerinin öldükten sonra yaşayacağını iddia eden görüş ve Budizm'de Nirvana'ya ulaşınca, Hinduizm'de Sonsuz Ruh'la birleşinceye kadar ruhun farklı bedenlerde devamlı yeniden doğduğunu iddia eden

renkarnasyoncu görüş olmak üzere üç ayrı yaklaşımdan bahseder. Hick; ölüm, ölüm sonrası hayat, reenkarnasyon... vb. durumların imanla alakalı olduğunu ifade etmektedir. Yani ölüm ve ötesine, reenkarnasyona inanıp inanmamanın kurtuluş için gerekli bir durum olmadığını, bu tür inançların insanı ahlaki yönden geliştirdiğini ve bu farklılıkların çoğulculuk kuramına zarar vermediğini kabul etmektedir.

Hick, Nihai Gerçeklik iddiası konusunda öncelikle 'kendinde gerçek' ile 'insan tarafından kavramsallaştırılan ve tecrübe edilen gerçek' arasındaki farklılığa dikkati çeker; ancak bu farklılığın mistik ve teolojik bir temele, öte yandan nomen ve fenomen dünya anlayışlarına dayalı felsefi bir temele dayandırmaktadır. Böyle bir ayırım konusunda Hick, örnek olarak Hinduizm'de, bazı Hıristiyan ve Yahudi mistiklerde ve Müslüman sufilerde Allah kavramı yanında Hak kavramını tercih etmelerinde bir ayırımın görülmesini vermektedir. Ayrıca Yahve, Krişna, Şiva, Allah ve İsa Mesih'in babasını, İlahi Gerçeklik'in farklı dini hayat akımları içinde tecrübe edilen 'kişiler' olarak kabul eden Hick'e göre bu farklı 'kişiler'in kısmen İlahi Gerçeklik'in insan bilincine yansımaları, kısmen de özel tarihsel kültürlerce şekillenmiş insan bilincinin yansımaları olduğunu iddia eder. Bu yansımalar, insan açısından Tanrı tasavvuru; ilahi açıdan ise farklı insani inanç dönemlerine göre Tanrı'nın 'kişilik'leridir.

Aynı açıklama teistik olmayan din biçimlerinde Mutlak'ın kişisel olmayan formları Brahman, Nirvana, Sunyata, Dharma ve Tao için de yapılabilir inancında olan Hick; dolayısıyla Nihai Gerçeklik'in, kişisel olmayan olarak Gerçek anlayışının farklı biçimlerinin tecrübe edildiğini ve düşünüldüğünü ifade etmektedir. Bundan dolayı Hick, kişisel ve kişisel olmayan Gerçek ile ilgili görünüşteki rakip kavramların gerçekte tamamlayıcı kavramlar olduğunu ve gelenekler arasında potansiyel bir çelişkinin Kendinde Gerçek'le önlendiğini öne sürer. Ancak bazı düşünürlerin Hick'e, bu ayırımındaki Nihai Gerçeklik'in 'tanımlanamaz'lığını vurgulayarak bu tanımlanamazlığın nasıl bilineceğini sorgular. Bu bağlamda dünyada tanımlanamayan bir Tanrı'nın bizi 'Aşkın bir agnostisizm'e götürüp götürmeyeceği sorusunu sorarlar. Yazar, bu konuda Hick'e haksızlık yapılamaması gerektiğini; çünkü Hick'in de agnostik özelliğın farkında olduğunu ve bundan kurtulmak için de agnostik ile tanımlanamaz arasında bir ayırım yapılması gerektiğini kabul ettiği bilgisini vermektedir. Gerçeklik'in tanımlanamaz oluşu ile bunun, insani kavramlar ağının ötesinde bir mahiyete sahip olduğunu; dolayısıyla Gerçeklik'i ancak kendisinin olduğu gibi değil, sadece insani

kavramlarla düşünüldüğü ya da tecrübe edildiği ölçüde tanımlanabileceğini ifade etmiştir.

Yazar, Hick'in Dini çoğulculuğu konusunda Adnan Aslan'ın görüşünü de dile getirir. Aslan, Hick'in çoğulculuğundaki Hak anlayışının hem teolojik sorunları olan bir düalizm hem de azizlerin yetişmesine engel olacak soyut bir anlayış olarak görmektedir. Ayrıca Aslan'a göre Hick'in kuramında Tanrı ibadet edilemez bir konuma düşürülmüştür. Ancak Aslan'ın son eleştirisinin aynısını, Hick de kendisine yapar ve bunu cevaplar: "Kendinde Gerçek'e değil, Allah, Kutsal Teslis, Adonia ve Vişnu gibi onun ya da diğer şahıslarına ibadet ediyoruz. Veyahut Tao, Brahman, Dharma gibi O'nun şahsi olamayan tezahürlerinden birine meditasyon içinde kendimizi yönlendiriyoruz." der. Dolayısıyla Hick Nihai Gerçeklik'in Hıristiyan kilisesinde Tanrı, Yahudi sinagogunda Adonia, Müsliman camisinde Allah, Sih tapınağında Param Atma, Hindu tapınağında Rama ya da Krişma olarak isimlendirildiğini kabul eder. Ona göre önemli olanın farklı şekillerde olsa da ibadetin gayesinin aynı olmasıdır. Hick, bu isimlerin her birinin evrenin yaratıcısı ve herkesin tanrısı olan tek Tanrı'yı ifade ettiğini dile getirir.

Dinlerin farklı olması ve her dindarın, kendi dinini doğru kabul etmesi ve onu yaşamasının doğal olduğunu kabul eden Hick; ancak dinleri değerlendirirken o dinin evrensel ahlaki değerlere, insan haklarına, sosyal adalete, barışın korunmasına ne derece katkı sağladığına bakmamız gerektiği görüşüne sahiptir. Hick, dinler arasında birisi ve ötekiler şeklinde bir tercihin yapılamayacağını, bununla birlikte dinlerin birbirine üstünlük iddiasında bulunamayacağını savunur. Çünkü dinler, aynı Gerçeklik'i kavramaya çalışın yollardır.

Hick'in çoğulculuk kuramının diğer dayanak noktası, büyük dinlerin sahip olduğu ahlak öğretisidir. Yazara göre Hick, ahlaki öğreti konusunda 'iyilik' kavramı üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda büyük dinlerin öğretilerinden 'altın kural' dediği diğerkâmlık, yani 'kendine karşı nasıl davranılmasını istiyorsan diğerlerine karşı da öyle davran' ilkesini önemser. Bütün dinlerin insanı aynı ahlaki ideale yönlendirdiğini belirten Hick, bu doğrultuda dinlerin azizler yetiştirme programının/kapasitesinin, bireyin ben-merkezcilikten Gerçek-merkezcilik'e dönüşümü konusunda bir ölçüt olduğunu kabul eder. Ancak bu ölçütün İslam, Hıristiyanlık ve Hinduizm gibi dinler için birbiriyle karşılaştırma aracı haline getirilmemesi gerektiğini de ekler. Bundan dolayı 'en fazla veli yetiştiren, en doğrudur.' şeklindeki yargıyı onaylamamaktadır.

Ayrıca bütün büyük dinlerin kurtuluş öğretisinin olduğunu; bu öğretiler manevi dönüşüm, kurtuluş ya da özgürleşme teorisi denilebileceğini söyleyen Hick'e göre bu öğretiler, her dinde farklı olabilir. Hıristiyanlık'ta, bireyin İsa Mesih'e kendini teslim etmesi; İslam'da, Tanrı'ya boyun eğme; Yahudilikte, Tevrat'a samimi olarak itaat etme veya Hinduizm'de nefsini ve arzularını tamamen terk edip Moşka ya da Nirvana'ya ulaşma olarak kabul görmektedir. Bu bağlamda Hick genel bir kurtuluş öğretisi tanımlar: "Kurtuluş, bireyin ani ya da tedrici olarak bedeni arzularından kurtulup Tanrı, Brahmani Dharma, Sunyata ya da Tao olarak tasavvur edilen Gerçeklik'le birliğe ve bütünlüğe ulaşmasıdır." Ancak yazar, Hick'e göre kurtuluş teriminin öncelikli olarak bir Hıristiyan kavramı olduğu; fakat fonksiyon ya da ifade ettiği anlam bakımından diğer dinlerde de görüldüğünü, bu terimi hem Hıristiyanlık hem de diğer dinler için kullandığını ve kurtuluşun her din için farklı yollarla elde edildiğini ifade etmiştir. Yazar, Hick'in bu konudaki Hinduizm, Budizm, Hıristiyanlık ve İslam için öngörülen kurtuluş yolları hakkındaki görüşlerine yer verdikten sonra; bu geleneklerde kurtuluş için ortak paydanın, insanın manevi yönünü belli bir noktaya getirmeye çalışması olduğunu dile getirir.

Sonuç olarak, yazar pek çok dini gelenekte dini çoğulculuk teriminin 'Kutsal'la ilişkili olarak sözkonusu edildiğini, felsefi anlamda ise birbiriyle rekabet eden farklı dini gelenekler arasındaki ilişkiyi dile getirdiğini ifade eder. Yazar, İslam ve Hıristiyanlık gibi dinlerde bu bakış açısını destekleyen unsurlar bulursa da çoğulcu paradigmanın, modern dönemde din araştırmalarının temel konularından bir haline geldiğini vurgulamaktadır.